

DRUŽBENE NEENAKOSTI IN TERCIARNO IZOBRAŽEVANJE NA SLOVENSKEM

Vpogled v odnos med šolskim sistemom in socialno strukturo

Povzetek. *Avtorja v daljšem časovnem obdobju raziskujeta razmerje med družbenimi neenakostmi in šolanjem na terciarni ravni v Sloveniji. Pri tem upoštevata tudi vplive šolskih reform in politike v času več desetletij. Ugotovita, da se vpliv družbenih neenakosti na možnosti vstopanja v vrste študentov v zadnjem času zmanjšuje, in sicer predvsem kot posledica ekspanzije števila šolajočih se na terciarni ravni. Šolska in socialna politika in celo financiranje imajo pri tem le majhno vlogo. Kaže, da se, kljub izmerjenemu občutnemu zmanjševanju, družbene neenakosti pri šolanju še vedno izražajo in skozenj reproducirajo. Do izraza pa najverjetneje prihajajo tudi nove oblike socialnih neenakosti, s katerimi si privilegirani sloji zagotavljajo lastno reprodukcijo.*

Ključni pojmi: *družbene neenakosti, družbena slojevitost, šolanje, šolski dosežek, kulturna reprodukcija*

730

Uvod

Družbene neenakosti je sicer možno definirati kot vertikalne razlike v družbenem položaju posameznikov in skupin, vendar je določanje družbenih neenakosti v izobraževanju treba umestiti v splošnejši pojem družbene pravičnosti oz. pravičnosti v družbenem življenju nasploh. Vendar niti to ne odpravlja raziskovalnih problemov na hitro, zlasti ne tistih operacionalnega značaja. Pravičnost kot vrednota je možno razumeti vsebinsko in proceduralno (formalno). Slednja se kaže v postopku, kar bi glede izobraževanja nakazovalo na enake formalne možnosti v dostopu do izobraževanja in enakost obravnave pri ocenjevanju. Vsebinska pravičnost se lahko razume porazdelitveno (enakomernost porazdelitve dobrin), menjalno (enakost, ekvivalentnost v menjavi) in kompenzatorno (v primeru kršitev, kjer se subjekt kršitve kaznuje). V našem raziskovanju se bomo osredotočili na vsebinsko pravičnost. Ta pristop je relevanten prav na področju izobraževanja in predstavlja prevladujoče pojmovanje v analizah s področja sociologije izobraževanja (Lynch, 2001).

Družbeno pravičnost na področju formalnega izobraževanja v teoriji razumejo na različne načine:

- Kot *skupnostno pravičnost*, kjer se šteje, da je skupnost najvišja vrednota in da zato vsaki skupnosti pripada možnost, da dostop in potek izobraževanja določi na svoj način. Posameznik je dolžan podrediti se skupnosti, ta pa je suverena v

* Dr. Sergej Flere, profesor na Pedagoški fakulteti, Univerza v Mariboru.

** Dr. Miran Lavrič, profesor na Pedagoški fakulteti, Univerza v Mariboru.

določanju svojih vrednot (Sandel, Taylor). Skupnost lahko določi neko vrednoto, ki je višja od pravičnosti same. To je, seveda, v nasprotju z liberalnimi stališči, ki povzdigujejo posameznika.

- Kot *naturalistično pravičnost*, ki izhaja iz podmene, da so družbene neenakosti naravne, nujne, neizogibne in večne ter da je vsako poseganje z družbenimi intervencijami, vključno z ukrepi socialne politike, zmotno, kontraproduktivno in zmanjšuje človekovo svobodo in prizadevnost.¹
- *Rawlsovo stališče*, po katerem »*pravična enakost družbenih izgledov*«² terja omejevanje svobode posameznikov v korist najbolj deprivilegiranim, tistim na dnu družbene lestvice, kar je posplošitev številnih sodobnih socialnodemokratskih gledanj na vlogo šole in tudi države v družbenem življenju.
- Sorodno je *Walzerjevo* (1997) stališče, po katerem se pravičnost kaže v medsebojni neodvisnosti posameznih sfer (področij) družbenega življenja, kar pomeni, da bo izobraževanje pravično, ko bodo rezultati v šolanju neodvisni od ekonomskih in stratifikacijskih pogojev in okoliščin.
- Stališče *A. Sena* (2000), po katerem morajo biti zagotovljene možnosti za dosego tiste stopnje izobraževanja, ki se posamezniku zdi še smotrna za izboljšanje njegovega družbenega funkcioniranja.
- *Utilitaristično stališče*, po katerem se šteje, da je pravičnost dosežena, kadar nadaljnje širjenje izobraževanja ne bi več prispevalo k splošni blaginji. Gre torej za optimum učinkovitosti. (European Group, 2003). Zdi se, da je v praksi po padcu komunizma šolska politika v številnih evropskih državah še najbolj sledila temu vzorcu, s svojim poudarjanjem storilnosti, merjenja, osebnega in institucionalnega rangiranja, kar je predmet kritike s številnih stališč (Lynch, 2001).

Obstajajo torej zelo različna razumevanja tega, kaj bi pravičnost v izobraževanju sploh utegnila pomeniti, kaj šele, da bi to uspešno in učinkovito uporabili. Nekatera stališča se tudi medsebojno izključujejo. Recimo prvo (skupnostna pravičnost) je v popolnem nasprotju s tistim, kar se običajno razume kot družbena pravičnost. Je pares, da je težko priti do skupnih imenovalcev v razumevanju družbene pravičnosti v izobraževanju. Gre za zelo tehtno vprašanje, ki je povezano z osnovnimi vprašanji o družbeni enakosti in neenakosti, slojevitosti in njeni upravičenosti ter delitvijo dobrin v družbi. V Evropi to vprašanje ni bilo v ospredju političnih debat, je pa v ZDA, kjer so se pojavila vprašanja, kot je rasna integracija v šolstvu in *bussing*, kasneje pa kompenzatorno izobraževanje in kvote. Čeprav to v Evropi ni v ospredju političnih razprav, so evropske države in njih šolski sistemi temu vprašanju v praksi namenili veliko pozornosti (European Group, 2003: 54). To vprašanje se zastavlja kot vprašanje obravnave pripadnikov ekonomsko revnih slojev, še bolj pa kot vprašanje obravnave priseljenskih otrok.

Uvodoma lahko omenimo še osnovne ugotovitve o trendih na področju družbenih neenakosti v izobraževanju visoko razvitih držav. Mateju in Strakova (2003) ugotavljata, da so se v državah OECD od sedemdesetih let XX. stoletja do danes:

¹ V neoliberalistični perspektivi se zagovarja, da državno poseganje v šolstvo nasprotuje svobodi posameznika, vsiljuje tista znanja, ki jih vrednoti birokracija in učitelji, ki pa so pristranski. Sploh pa birokracija ni učinkovita, glede na stroške, ki jih ustvarja. Na izobrazbene storitve in izobrazbene možnosti je treba gledati kot na vsako drugo blago. (Tooley, 1998).

- neenakosti med spoloma hitro zmanjšale,
- število let šolanja se je hitro dvignilo,
- (višje) srednje izobraževanje je postalo »tako rekoč« standard in se je približalo univerzalnosti,
- neenakosti v drugih dimenzijah družbenega položaja (družbenoekonomski položaj družine, rezidencialni status, etnična pripadnost) pa se niso zmanjšale, le povečale.

Metoda

Metoda raziskovanja je prilagojena namenu pričujoče analize. V njej nameravamo obravnavati vplive izobrazbe in poklicnega statusa staršev na možnosti vstopanja v vrste rednih študentov. Ne bodo nas torej zanimali nekateri drugi (tudi pomembni) vidiki družbenih neenakosti, kot so etnične ali regionalne razlike v šolskem uspehu oziroma, v našem primeru, v dostopu do študija na terciarni ravni. Vendar pa se bomo na kratko ustavili pri vplivu spola kot posebej zanimivega kriterija za ugotavljanje vpliva na omenjeni indikator šolske uspešnosti.

Večji del naših analiz temelji na popisu mariborskih² študentk in študentov, ki smo ga izvedli v študijskem letu 2002/2003. Predmet našega raziskovanja so bili samo redni študentje in samo tisti, ki so bili v tistem času vpisani v prvi ali četrti letnik študija³. Raziskava temelji na kratkem vprašalniku, omejenem na vprašanja o družbenem izvoru študenta, družbenih značilnostih njegove družine ter njegovem šolskem uspehu, dosežku in študijski smeri ter še nekaterih drugih relevantnih indikatorjih.

Pomemben vir podatkov so tudi izračuni Statističnega urada RS, predvsem pa podatki popisa prebivalstva RS (2002), ter podatki, ki jih obdeluje izobraževalna statistika pri SURS.

Večji del prikazanih indikatorjev je rezultat kombiniranja in preračunavanja podatkov iz obeh skupin virov. Pri tem smo se v primerjavah indikatorjev študentske populacije s populacijo, ki jo ocenjujemo kot reprezentativno za populacijo staršev študentov (starost 45–54 let), omejili na regijo, ki gravitira na mariborske visokošolske institucije. V analizo smo tako vključili populacijo, ki izhaja iz Pomurske, Štajerske, Koroške in Savinjske regije.⁴

Ekspanzija šolstva v Sloveniji

Za lažje razumevanje dogajanja na področju družbenih neenakosti v šolanju, se je smiselno najprej ustaviti ob vprašanju ekspanzije šolstva. Ta se lahko obravnava

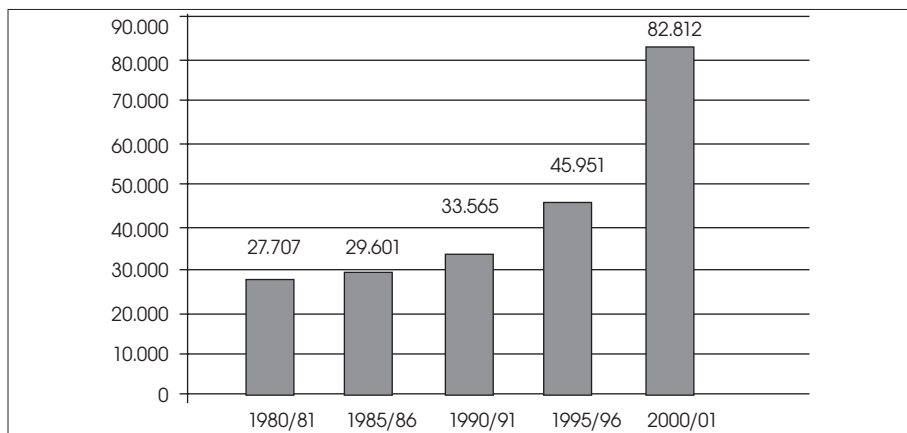
² Torej ni šlo za študente Univerze v Mariboru, saj v popisu niso bili zajeti vpisani na dislocirano Fakulteto za organizacijske vede, bili pa so zajeti študenti, ki v Mariboru študirajo na nekaterih drugih šolah (teologija, komercialisti).

³ Anketirali smo študente, ki so se oglasili na kraju raziskave, v mariborskem Zdravstvenem domu Adolfa Drolca, ob sistematskem pregledu. Ob tem gre posebna zahvala dr. Jasmini Skočir in ge. Meti Oset, ki sta nam omogočili ta dostop.

⁴ Iz teh štirih regij izhaja več kot 90 % mariborskih študentov, če odmislimo dislocirano enoto v Kranju, ki pa ni bila predmet našega popisa.

kot rast števila izobraževalnih ustanov, kot rast deleža populacije, ki je vključen v šolanje, najpogosteje pa jo obravnavamo kar kot rast števila šolajočih v absolutnem smislu. Ta rast je bila v Sloveniji kontinuirana in izrazita v celotnem obdobju po drugi svetovni vojni, čeprav je obvezno osnovno šolanje obstajalo že od druge polovice 19. stoletja. V zadnjem času se največje spremembe kažejo na terciarni ravni, kjer v zadnjem desetletju prejšnjega stoletja beležimo skokovite stopnje rasti.

Grafikon 1: Gibanje števila študentov v Sloveniji med leti 1980 in 2000

Vir: Statistični urad RS.

V osemdesetih letih prejšnjega stoletja se je število študentov povečalo za dobrih 21 %, v devetdesetih pa je poskočilo kar za 47 %.

Posreden, vendar zanesljiv indikator ekspanzije šolstva je tudi izobrazbena struktura prebivalstva. Tudi ta se je v povojnem obdobju radikalno spremenila.

TABELA 1: Prebivalstvo, staro 15 let in več po pridobljeni šolski izobrazbi v obdobju 1961– 2002

	1961	1971	1981	1991	2002
Brez izobrazbe	2,3	1,6	1,5	0,8	0,8
Nepopolna osnovna	62,1	28,5	27,0	17,9	7,2
Osnovna izobrazba	22,6	48,8	38,6	35,4	30,8
Srednja izobrazba	11,7	18,6	27,4	36,9	47,9
Višja izobrazba	0,3	1,1	2,7	4,9	5,6
Visoka izobrazba	0,6	1,1	1,7	3,3	7,7
Neznano	0,4	0,4	1,0	0,8	-
SKUPAJ	100	100	100	100	100

Vir: Statistični urad RS, podatki so preračunani iz popisov prebivalstva.

V obdobju zadnjih štiridesetih let se je delež tistih brez končane osnovnošolske izobrazbe zmanjšal s 64,4 % na vsega 8 % populacije, starih 15 let in več. Na drugi

strani je delež tistih s končano višjo ali visokošolsko izobrazbo narasel z enega samega odstotka na 13,3 %. Ti radikalni premiki seveda niso mogli ostati neodmevni v odnosu med družbenimi neenakostmi in izobraževanjem.

Struktura družbenih neenakosti pri šolanju

V družboslovju je znano, da se reprodukcija družbenih neenakosti uresničuje tudi prek šolanja, in sicer kot kulturna reprodukcija. Na to sta opozorila zlasti P. Bourdieu in B. Bernstein v svojih klasičnih študijah, kjer sta podala ustrezne razlage o kulturnem kapitalu (Bourdieu in Passeron, 1965) oz. sociolingvističnem mehanizmu (Bernstein, 1960).

Sistematični vplivi na šolski uspeh se tudi v Sloveniji kažejo že zelo zgodaj. Pedagoške raziskave kažejo, da družbeni položaj staršev pomembno vpliva na šolski uspeh v osnovni šoli. PIRLS raziskava uspešnosti pri branju, ki je bila mednarodnega značaja, je razkrila jasne razlike pri osnovnošolskih otrocih glede na to, ali in koliko knjig imajo otroci doma, ali in koliko jim starši berejo, in ali imajo doma računalnik (timss.bc.edu/PIRLS2001.html, iv. pogl). Morda še bolj indikativne so razlike pri matematiki in naravoslovju, ki bi lahko bili manj povezani z družbeno stratifikacijo, saj bi naj tu jezikovne veščine in bogastvo besedišča bili odsotni. V mednarodni primerjalni raziskavi so pri slovenskih otrocih na osnovnošolski ravni ugotovili, da uspeh pri matematiki variira od 496 točk pri otrocih, katerih noben starš ni imel dosežene več od osnovnošolske izobrazbe, do 576 točk pri otrocih, katerih sta oba starša imela končano najmanj višješolsko izobrazbo. Teoretično bi lahko rekli, da je uspešnost slednjih pri matematiki višja za približno 16 %. Podobne razlike se kažejo tudi pri drugih naravoslovnih predmetih. Zanimivo pri tem pa je, da niso ugotovljene statistično pomembne razlike med dečki in deklicami. (Straus, 2003).

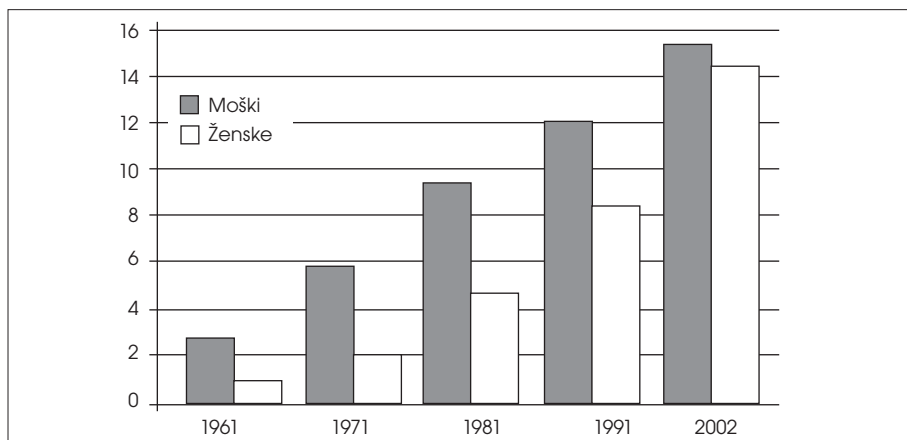
Razlike so zelo opazne tudi na sekundarni ravni. V ilustracijo bo dovolj podatkov, da glede na podatke zadnjega popisa (SURS, 2002; preračunani podatki) v primerljivi starostni kohorti (15–18 let), obiskuje gimnazijske programe vsega 8 % otrok očetov z manj kot osnovnošolsko izobrazbo in kar 76 % otrok očetov z visokošolsko izobrazbo. Teoretično imajo slednji torej 9,5-krat večjo verjetnost vstopanja v gimnazijske programe. Podrobnejša analiza socialnih učinkov šolanja na sekundarni ravni je lahko predmet posebne analize. Za naš namen je pomembno, da se zavedamo globoke zakoreninjenosti socialnih vplivov na zgodnejših ravneh šolanja. Tozadevne neenakosti na terciarni ravni lahko v tej luči razumemo predvsem kot izraz razlik, ki nastajajo in se razvijajo v zgodnejših stopnjah šolanja in zorenja mladine.

Neenakosti med spoloma

Znano je, da so deklice bolj pridne od dečkov (prim. Powney, 1996; Tinklin, 2003). To se kaže tudi pri šolskem uspehu, čeprav se te razlike v isti smeri ne kažejo tudi v poklicni in zlasti ne v stratifikaciji moči. Odmik od patriarhalnega obrazca pri šolanju je na Slovenskem dosegel prelomno točko leta 1986, ko so dekleta prvič preseгла svoje moške vrstnike glede stopnje udeležbe v študiju na terciarni

ravni. To razmerje se je v nadaljnjem obdobju le še dodatno nagibalo v prid ženskam, tako da imamo danes v starostni kohorti med 19 in 23 letom v terciarno izobraževanje vključenih vsega 35 % moške in kar 51 % ženske populacije. Če pozornost umerimo na število diplomantov, imajo moški v kohorti starih 30 let in več, sicer še vedno rahlo prednost, vendar ta zelo hitro kopni.

Grafikon 2: Odstotek prebivalcev, starih 30 in več let z diplomo na terciarni ravni, glede na spol

Vir: Statistični urad RS, podatki so preračunani iz popisov prebivalstva.

Ob branju tega grafikona se moramo zavedati, da ta izraža izobraževalno privilegiranost moškega spola iz preteklih obdobj. Če se usmerimo zgolj na starostno kohorto med 30 in 34 letom, imajo v letu 2002 ženske že izrazito prednost. Kar 26 % se jih namreč ponaša z višješolsko ali visokošolsko diplomo, medtem ko je delež takšnih med moškimi le 16 %.

Podatki nazorno kažejo, da tradicionalne neenakosti izginjajo sicer počasi, vendar nezadržno, hkrati pa tudi, da gre pričakovati izobraževalne neenakosti v obratni smeri; v smeri kritične podizobraženosti moškega spola. Moški to v manjšem obsegu kompenzirajo s kasnejšim izobraževanjem, ženske delno izgubijo tekmo na poklicnem in zlasti na političnem področju zaradi različnih razlogov, ki pa tudi postopno izginjajo.

Stratifikacijske neenakosti

Stratifikacijske neenakosti so sociološko morda najbolj zanimive in tudi najbolj pomembne s stališča reprodukcije družbenih neenakosti. Stratifikacija se nanaša na tisto, kar šteje za odločilno dimenzijo družbenih neenakosti: neenakost med vertikalno strukturiranimi skupinami. (1) Ali je šola relevantna za reprodukcijo teh neenakosti, ali pa se morda (2) neenakosti reproducirajo po drugih kanalih, ali pa (3) se sploh ne reproducirajo? O tem nimamo dokončnih odgovorov, vendar vse kaže, da se tozadevne družbene neenakosti pri šolanju izrazito kažejo in to verjetno ni brez pomena za njihovo družbeno reprodukcijo.

Vprašanje je v našem primeru še posebej zanimivo s stališča odločilnega dejstva, da je v opazovanih desetletjih prišlo do zasuka od socializma oz. komunizma k demokraciji oz. tržnemu gospodarstvu in kapitalizmu. O vlogi izobraževanja v stratifikacijskih ureditvah v teh družbenih sistemih obstajajo različna mnenja. Nekateri so bili mnenja, da je v socializmu izobrazbena dimenzija bila (ali vsaj tendenčno postajala) odločilna dimenzija stratifikacije prav v socialističnih razmerah (Markiewicz Lagneau, 1969), drugi pa so mnenja, da je to šele uresničeno s tranzicijo oz. prehodom v demokratično kapitalistično družbo (Mateju in Strakova, 2003). Nasproti obema stališčema bi se lahko trdilo, da je v socializmu prevladovala politična stratifikacija (politična moč, skoncentrirana v okvirih nomenklaturne stratifikacije oz. »kadrovskih seznamov«) (Djilas, 1957), da pa v času tranzicije pride do razsula in »divje privatizacije«, kjer nobena dimenzija ne dominira v privatizacijskem gra-bežu ter da se bo stratifikacijska lestvica šele oblikovala v daljšem obdobju, vsekakor pa, da v tem oblikovanju niso šolska spričevala pomembna dimenzija. Prva dimenzija, ki bi se lahko oblikovala v družbi ekonomske tekme, bi bila tista, ki se nanaša na »ekonomski kapital«, šele kasneje pa bi lahko pomembnost pridobil tudi »kulturni kapital«. Za nas je vse to pomembno, ko opazujemo odnose med družbenimi neenakostmi in šolskimi dosežki ter mehanizmi doseganja le-teh. Gre za vprašanje, ali lahko opazujemo zadeve z isto optiko oz., ali imamo opraviti z istimi kategorijami in mehanizmi.

736

Družbena reprodukcija izobraževalnih dosežkov

Za začetek si pogledjmo najbolj elementaren, pa vendar nazoren in zanesljiv indikator gibanja stopnje reprodukcije izobraževalnih dosežkov. Na tej ravni analize zgoraj omenjene dileme nimajo posebnega pomena, saj se stopnje izobrazbe očetov ob spremembi družbenega sistema niso spremenile. Velja pa omeniti, da se je postopoma dvigovalo relativno število očetov s srednješolskimi in visokošolskimi diplomami oz. se je postopoma dvigovalo povprečje šolanosti očetov slovenskih študentk in študentov.

TABELA 2: Koeficienti udeležnosti v terciarnem izobraževanju glede na najvišjo doseženo izobrazbo očeta (1981–2002)

Očetova izobrazba	Koeficienti udeležnosti ⁵			
	1981	1991	1996	2002
Manj kot osemletna OŠ	22,8	16,6	22,6	43,5
Osemletna osnovna šola	63,4	58,9	51,6	37,2
Srednja šola (vse vrste in stopnje)	125,2	107,8	99,0	121,1
Višješolska izobrazba ali več	295,7	252,7	222,2	171,1
Razmerja izgledov*	12,9	15,2	9,8	3,9

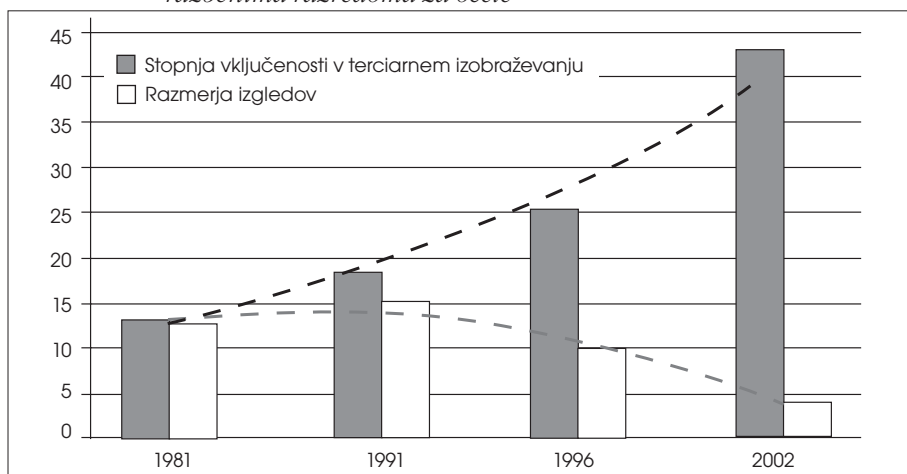
Vir: Statistični urad RS, podatki so preračunani iz popisov prebivalstva in podatkov izobraževalne statistike.

⁵ Koeficient udeležnosti predstavlja kvocient med deležem študentov, katerih očetje so dosegli določeno stopnjo izobrazbe, z deležem enako izobraženih moških, starih 45–55 let v celotni slovenski populaciji enako starih moških. Če je npr. delež študentov z vsaj višješolsko izobraženimi očeti v študentski populaciji 25,7 %, delež vsaj višješolsko izobraženih moških, starih 45–55 let v slovenski populaciji pa 8,69 %, bo

Če bi obstajala popolnoma meritokratska situacija, če bi bil dostop do vrst študentov odvisen le od inteligentnosti⁶ in prizadevnosti, bi bili vsi izobrazbeni razredi (od otrok nepismenih staršev, do otrok staršev magistrov in doktorjev znanosti) med študenti enako zastopani⁷. Iz sociološkega zornega kota ne preseneča, da koeficienti udeležnosti kažejo na bistven odklon od sorazmerne zastopanosti. Razmerje izgledov vstopa v vrste študentov med skrajnima skupinama glede izobraženosti očeta je bilo v letu 1991 na primer kar 1:15.

Za nas je bolj zanimiva časovna perspektiva; ali je obdobje zadnjih dveh desetletij zaostriilo ali zmanjšalo stopnjo tovrstne reprodukcije kulturnega kapitala. Iz tabele 2 je razvidno, da so razlike v opazovanih koeficientih udeležnosti občutno upadle skozi celotno opazovano obdobje (1981–2002). Predpostavljamo lahko, da so trendi zmanjševanja neenakosti v dostopnosti študija povezani z njegovo množičnostjo; da vse večje število študentov omogoča vstop tudi širšim družbenim slojem.

GRAFIKON 3: Časovna dinamika stopnje vključenosti v terciarno izobraževanje⁸ in razmerij izgledov vstopanja na univerzo med skrajnima izobrazbenima razredoma za očete

Vir: Statistični urad RS, podatki so preračunani iz popisov prebivalstva in podatkov izobraževalne statistike.

vrednost koeficient udeležbe: $KU = (25,7/8,69) + 100 = 295,7$. V teoretični situaciji, ko bi bila izobrazbena struktura očetov študentov povsem identična izobrazbeni strukturi toliko starih moških v Sloveniji, bi bili tako vsi koeficienti udeležnosti enaki 100.

* Razmerje izgledov (ang. Odds Ratio) je statistična mera, ki izraža razlike v verjetnosti nekega dogodka v dveh različnih skupinah. V našem primeru gre za razmerje izgledov vstopa v vrste študentov med obema skrajnima skupinama glede na izobrazbo očeta. V letu 2002 so npr. imeli otroci očetov iz najbolj izobražene skupine v primerjavi z njihovimi vrstniki, katerih starši niso končali niti osnovne šole, v povprečju 3,9-krat večjo verjetnost, da se znajdejo v vrstah študentov.

⁶ Za katero domnevamo, da je socialno enako razporejena, če ne gre za kulturno vsiljeno operacionalizacijo preizkusa inteligence (čeprav obstajajo tudi drugačna mnenja, kot izhaja iz raziskav A. Jensen, 1959, in R. Herrnsteina ter C. Murraya, 1994).

⁷ V tem primeru bi bila vrednost vseh izračunanih koeficientov enaka 100.

⁸ Navajamo deleže starih med 19 in 23 let, vključenih v katerokoli obliko terciarnega izobraževanja.

Podatki iz grafikona 3 prepričljivo potrjujejo našo hipotezo. Naraščajoča množičnost študija postopno zajema vse širše družbene sloje, s čimer se stopnja enakosti možnosti povečuje. Rahel porast v letu 1991 je povezan s strukturo ekspanzije terciarnega izobraževanja, ki je v prvi fazi vključevala pretežno srednji družbeni sloj, in na ta način kratkoročno povečala razliko med njim in manj izobraženimi družbenimi sloji. Kasneje se je začelo intenzivno zmanjševanje deleža najmanj izobraženih v slovenski izobrazbeni strukturi ob hkratnem povečevanju udeleženiosti tega sloja v vrstah študentov, kar je povzročilo oster upad indikatorja neenakosti možnosti dostopanja na univerzo. Ta trend se je nadaljeval kljub uvedbi mature (1994/95) kot ukrepa, ki bi utegnil v socialnem pogledu zožiti možnosti vstopanja v univerzitetni študij. Sicer je temu sledila uvedba poklicne mature, ki bi utegnila imeti nasprotno socialne učinke. Na naši ravni analize vsekakor ni zaznati učinkov omenjenih institucionalnih sprememb. Brez podrobnejših raziskav ne bi mogli trditi, da imajo organizacijsko-šolski ukrepi (uvedba in opuščanje usmerjenega izobraževanja in uvedba bolj klasično profiliranega srednjega izobraževanja) jasnejši vpliv. Prej bi lahko trdili nasprotno, da so tendence, ki jih opazujemo, malo odvisne od organizacijskih ukrepov in stukturiranja srednjega šolstva (za oceno uvedbe devetletke je sploh še prezgodaj soditi).

K razpravi o zmanjševanju stopnje reprodukcije izobraževalnih dosežkov gre dodati še razmislek o novih mehanizmih te reprodukcije. Kot možen takšen mehanizem se kaže študij na podiplomski ravni; drugi mehanizem te vrste bi utegnil biti študij v tujini; pravtako velja raziskati stratifikacijske vplive na pridobivanje dodatnih znanj, pomembnih pri zaposlovanju (dodatna spričevala tujih jezikov, računalništva idr.). Mogoče je tudi zastaviti hipotezo, da je porast števila spričeval sorazmeren njihovi devalvaciji, kar dodatno potrjuje pomen raziskovanja reprodukcije izobraževalnih dosežkov izven ustaljenih in v naši raziskavi uporabljenih okvirov. Dokazovanje te predpostavke bi terjalo dodatno raziskovanje vpliva dohodkov in drugih dimenzij stratifikacije ter njihove medsebojne povezanosti.

Neenakosti v dostopu do terciarnega izobraževanja glede na poklicni status staršev

Drugo pomembno vprašanje znotraj raziskovanja odnosa med družbeno stratifikacijo in šolanjem zadeva vpliv poklicnega statusa staršev na izobraževalne dosežke otrok. Tukaj gre za neko vrsto splošne, lahko bi rekli, odločilne dimenzije stratifikacije. Za namene naše analize smo poklicne skupine iz Standardne klasifikacije dejavnosti agregirali v tri razrede. Pri tej agregaciji smo pri vrhu družbene lestvice morali oblikovati dokaj široko skupino, da bi zagotovili homogenost in primerljivost stratifikacijskih skupin. V »delavski sloj« smo všteli tri poklicne skupine: *Poklici za neindustrijski način dela, Upravljalci strojev in naprav ter Poklici za preprosto delo*. V »kmečki sloj« smo všteli skupino *Kmetovalci, gozdarji, ribiči*. Kot »višji in srednji sloj« pa obravnavamo preostale poklicne skupine: *Politični funkcionarji, Visoki uradniki, menedžerji, Strokovnjaki z najmanj višješolsko izobrazbo, Tehniki in drugi sodelavci s srednješolsko izobrazbo, Uradniki s srednje ali višješolsko izobrazbo, Poklici za storitve; Prodajalci ter Vojaški poklici*.

TABELA 3: Socialni izvor mariborskih študentov glede na socioprofesionalno pripadnost očeta, 2003

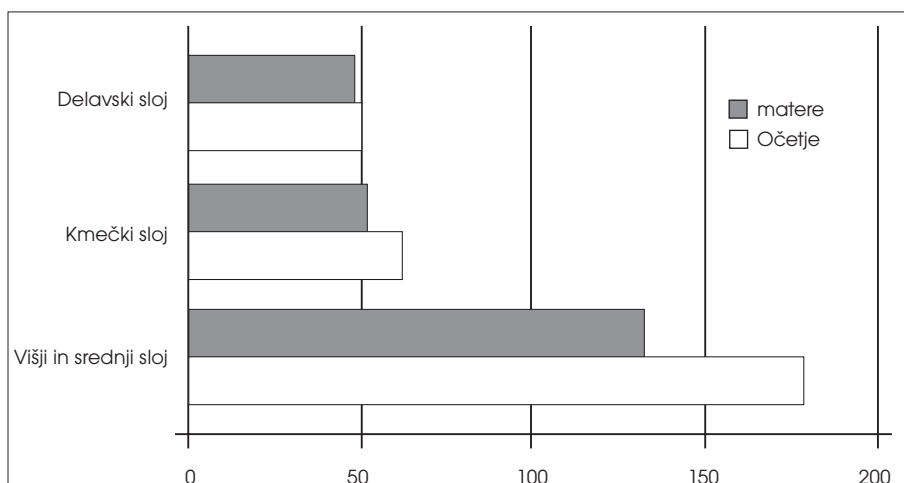
Socio-profesionalna skupina	% moškega delovno aktivnega prebivalstva (45-54 let)	% očetov na UM	Koeficient udeležbe
Višji in srednji sloj	37,3	66,7	178,8
Kmečki sloj	10,7	6,6	61,6
Delavski sloj	50,8	25,5	50,2

TABELA 4: Socialni izvor mariborskih študentov glede na socioprofesionalno pripadnost matere, 2003

Socio-profesionalna skupina	% ženskega delovno aktivnega prebivalstva (45-54 let)	% mater na UM	Koeficient udeležbe
Višji in srednji sloj	61,6	81,37	132,0
Kmečki sloj	10,8	5,55	51,6
Delavski sloj	26,4	13,07	49,5

Metodološko vrednost tridimenzionalne agregacije potrjuje primerjava koeficientov udeležnosti otrok glede na socioprofesionalno pripadnost obeh staršev, pri čemer se vpliv očetovega poklicnega statusa sicer kaže kot občutno bolj izrazit. Na drugi strani očitna podobnost položaja kmečkih in delavskih otrok sugerira možnost dvopartitne agregacije, v kateri bi nastopal skupni 'sloj delavcev in kmetov'. Ocenjujemo, da je zaradi vsebinske različnosti teh dveh slojev in že tradicionalnega ločevanja teh dveh skupin v slovenskih študijah (prim. Hribernik, 1994), tripartitna agregacija vsebinsko primernejša.

GRAFIKON 4: Koeficienti udeležbe v visokošolskem izobraževanju glede na socioprofesionalno pripadnost očeta in matere, 2003

Analiza nas je pripeljala do slike jasne podprivilegiranosti in nadprivilegiranosti osnovnih stratifikacijskih skupin⁹. Dohodkovno privilegirane socio-profesionalne skupine (zbrane v skupini višji in srednji sloj) so bistveno uspešnejše glede vstopanja njihovih otrok v vrste študentov. Otroci delavskega in kmečkenga prebivalstva imajo v primeru očetov povprečju 3,6-krat (delavci) oz. 2,9-krat (kmetje) manjše teoretične verjetnosti vstopanja na terciarno raven študija. V primeru mater so razmerja izgledov nekoliko milejša (2,6 oz. 2,7), kar je nasprotno z ugotovitvami glede vpliva stopnje dosežene izobrazbe, kjer se kaže vpliv matere celo kot nekoliko pomembnejši (6,3 proti 6,0).

Ugotovitve kažejo, da pri vplivih na vstop v terciarno izobraževanje ne gre le za kulturno stratifikacijo in vpliv elementov vzgoje v družinah izobražencev, temveč da gre v precejšnji meri tudi za družbeno stratifikacijo. Tudi ta je tista, ki se skozi sistem visokega šolstva reproducira, ustvarjajoč manjše možnosti za dejansko promocijo nižjih slojev družbe in v tem smislu zavirajoč enakosti možnosti za družbeni uspeh vseh državljanov Slovenije.

Žal na področju razmerij med poklicnim statusom očeta in verjetnostjo vstopa v terciarno izobraževanje nimamo možnosti zanesljivih časovnih primerjav, tako kot v primeru vpliva očetove izobrazbe. Imamo pa možnost določenega vpogleda v čas, ko so se šolali starši današnjih študentov. Po naših izračunih je leta 1970 znašal obseg neenakosti med osnovnimi stratifikacijsko-poklicnimi skupinami¹⁰ ob diplomiranju okoli 1 : 7 (Flere, 1976: 245). Glede na to, da naši izračuni kažejo, da socialna selekcija glede uspešnosti študentov pri študiju nima velikega pomena¹¹, lahko pogojno vzamemo razmerje 1 : 7 kot izhodišče naše primerjave.

Podobno kot na področju vpliva izobrazbe očeta, lahko tudi na področju vpliva očetovega poklicnega statusa opazimo občuten upad ostrine neenakosti možnosti v dostopanju do terciarnega izobraževanja. Če smo o razponu izgledov med osnovnimi sloji v začetku sedemdesetih govorili kot o razmerju 1 : 7, lahko danes govorimo, da se je ta razpon do danes približno prepolovil in znaša 1 : 3,6. Najverjetneje gre tudi v tem primeru predvsem za učinke ekspanzije terciarnega izobraževanja, ki pa na področju vpliva poklicnega statusa očeta ni povzročila tako močne egalizacije možnosti, kakor v primeru vpliva očetove izobrazbe¹².

Naše ugotovitve so skladne z ugotovitvami obsežne analize, ki so jo izvedli in objavili Ganzenboom, Kramberger in Nieuwbeerta (2000). Avtorji so s pomočjo linearne regresije na obsežni bazi podatkov ugotovili kontinuirano upadanje koeficienta vpliva izobrazbe staršev na izobraževalni dosežek posameznika skozi celotno obdobje 1960–1990. Zaradi različnih pristopov neposredne kvantitativne primerjave naših in njihovih izsledkov žal niso možne.

⁹ Seveda je stvarnost bolj kompleksna, ko npr. upoštevamo ekonomsko neaktivnost, brezposelnost, umrlost staršev itd. Vendar pa so na splošni ravni rezultati prepričljivi in nedvomno indikativni.

¹⁰ V tedanji analizi je sicer šlo v bistvu za iste osnovne družbene sloje, kakršne obravnavamo danes: delavce, kmetovalce in za srednji ter višji sloj.

¹¹ Izračuni so opravljeni na osnovi podatkov iz našega popisa študentov. Ugotovljen je sicer precejšen vpliv izobrazbe staršev na uspešnost študenta – ti rezultati so okvirno predstavljeni v raziskovalnem poročilu *USTREZNOST INDIKATORJEV DRUŽBENE IZKLJUČENOSTI IN NEENAKOSTI V TERCIARNEM IZOBRAŽEVANJU* (Flere in drugi, 2004: 34). Vendar pa so variacije uspešnosti študija, kar zadeva poklicni status očeta, minimalne.

¹² V tem primeru je bilo zmanjšanje koeficienta 70 %.

Drugačna perspektiva: Ginijev koeficient za izobraževanje

Doslej smo se ukvarjali s teoretičnimi razlikami v možnostih otrok iz različnih družbenih slojev za vstopanje v vrste študentov. Ginijev koeficient za izobraževanje (Thomas, Wang in Fan, 2000) nam pomaga razumeti stvar nekoliko drugače: kaže namreč na relativne neenakosti v distribuciji izobraževalnih dosežkov. Odgovarja na vprašanje, kako enakomerno so skupna dosežena leta formalnega izobraževanja v neki družbi porazdeljena med njenimi pripadniki (enako kot je klasični Ginijev koeficient mera enakomernosti distribuiranosti celotnega nacionalnega dohodka med prebivalci). Njegova vrednost se giblje med 0 in 1, pri čemer bi vrednost 1 teoretično pomenila, da ima en sam (npr.) državljan Slovenije v svojem izobraževalnem kapitalu vsa dosežena leta šolanja v Sloveniji. Če pa bi bila njegova vrednost 0, bi to teoretično pomenilo, da so dosežena leta šolanja porazdeljena povsem enakomerno; da imamo torej vsi slovenski državljani enako stopnjo dosežene izobrazbe (merjene v letih šolanja).

Skladno z našimi dosedanjimi ugotovitvami, tabela 5 kaže na konstantno zmanjševanje neenakosti v razporejenosti izobraževalnih dosežkov med slovenskimi državljani.

TABELA 5: *Ginijev koeficient za izobrazbo, 1961–2002*^B

	Ginijev koeficient	Povprečno št. let šolanja
1961	0,2723	6,30
1971	0,2263	7,97
1981	0,2258	8,65
1991	0,1909	9,56
2002	0,1557	10,28

Vir podatkov: Lastni izračuni na podlagi podatkov SURS.

Posebej je zanimiva mednarodna primerjava izračunanih Ginijevih koeficientov:

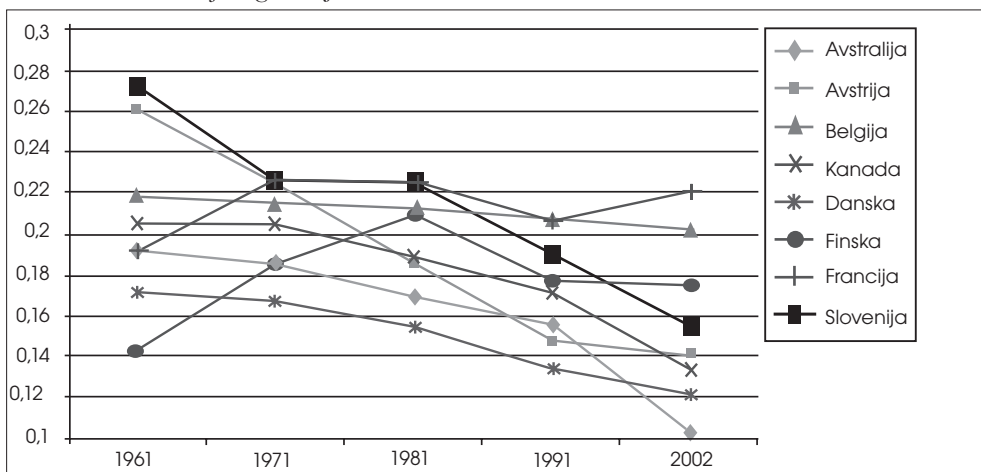
TABELA 6: *Primerjava osmih držav v štiridesetletni dinamiki gibanja Ginijevega koeficienta za izobrazbo*

	Avstralija	Avstrija	Belgija	Kanada	Danska	Finska	Francija	Slovenija
1961	0,1918	0,2607	0,2183	0,205	0,1721	0,1426	0,191	0,2723
1971	0,186	0,225	0,2149	0,2049	0,1676	0,1853	0,227	0,2263
1981	0,1694	0,1853	0,2121	0,1895	0,1546	0,2094	0,2264	0,2258
1991	0,1557	0,1477	0,2072	0,1721	0,1341	0,1777	0,2061	0,1909
2002	0,1028	0,1416	0,2013	0,1342	0,1214	0,1759	0,2211	0,1557

Vir podatkov: Statistika OECD in lastni izračuni.

^B Izračuni so na osnovi podatkov SURS narejeni za starostno kohorto starih vsaj petnajst let. Opozoriti velja tudi, da podiplomski študentje niso obravnavani kot posebna kategorija, kar bi v letu 2002 že utegnilo nekoliko (červavno ne bistveno) vplivati na vrednost koeficienta.

GRAFIKON 5: Primerjava osmih držav v štiridesetletni dinamiki gibanja Ginijevega koeficienta.

Vir podatkov: Statistika OECD in lastni izračuni.

Mednarodna primerjava gibanja Ginijevega koeficienta izraža izrazit napredek Slovenije v smeri enakomernosti distribucije izobraževalnih dosežkov med državljani. Slovenija je v tem smislu od leta 1981 celo »prehitela« države, kot so Francija, Belgija in Finska, tako da se sedaj nahaja nekje v povprečju obravnavnih držav. Kot je razvidno iz tabele 5, obstaja močna negativna koreliranost Ginijevega koeficienta s povprečnimi doseženimi leti šolanja v družbi. Ginijev koeficient se torej zmanjšuje s stopnjo množičnosti višjih izobraževalnih ravni, pri čemer je v trenutni razporeditvi šolskih dosežkov ključna prav množičnost terciarnega izobraževanja. Ta je očitno v zadnjih dveh desetletjih v Sloveniji izrazito egalizirala možnosti dostopanja v vrste študentov (kar smo videli v prejšnjem poglavju) in hkrati egalizirala tudi distribucijo izobraževalnih dosežkov med državljani.

Sklepna podoba

Naše ugotovitve kažejo na longitudinalen trend upadanja stopnje socialne selekcije pri vstopu v terciarno izobraževanje, kar lahko v širšem smislu razumemo kot gibanje k egalitarnemu vzorcu šolanja. V tem smislu kaže, da je Slovenija v zadnjih desetletjih dosegla precejšen napredek – tudi, kadar se primerja z drugimi evropskimi državami. Po drugi strani se kaže, da ostajajo vplivi družbenih neenakosti na šolsko uspešnost dokaj systemskega značaja. To je skladno s splošnimi predpostavkami in trditvama o tem, 1. da je šolsko izobraževanje povezano z dobrim delom stratifikacijskih neenakosti (zlasti, ko gre za poklice, ki imajo značaj monopola in rentnega zaposlovanja)¹⁴, 2. da je stratifikacija (tudi) v naši družbi systemske narave in da se reproducira iz roda v rod.

¹⁴ O tem je pisal Weber že pred stoletjem, ko je izrazil zelo cinično stališče o šolanju in rasti prizadevanja po pridobivanju raznih spričeval, kot nečesa popolnoma ločenega od vedoželjnosti in povezanega s

Veliko vprašanje za šolsko politiko na področju socialne selekcije v šolanju je torej iskanje realnega ravnotežja med učinkovitostjo in (realno uresničljivo) socialno pravičnostjo šolskega sistema. Današnja evropska družba v tem smislu ne more zastavljati neuresničljivih, himeričnih ciljev. Enako velja tudi za slovensko šolsko politiko¹⁵. Je pa možno, tako z načelnega vidika kot s stališča socialne inkluzije,¹⁶ zastaviti cilje, ki presegajo sedanje stanje in so hkrati uresničljivi. To je zagotavljanje določenih minimumov dosežka za celotno kohorto mladih. Ta minimum se danes giblje okoli končane srednje šole. Uresničevanje tega cilja je povezano z možnostmi v vseživljenjskem izobraževanju¹⁷, s spremembami v financiranju šolstva in s celotnim družbenim položajem šolstva.¹⁸

LITERATURA

- Bernstein, B. (1960): *Language and social class*. British Journal of Sociology, 11.
- Bourdieu, P. in Passeron, J.C. (1965): *Les Heritiers*. Paris: Ed. du Minuit.
- Djilas, M. (1957): *The New Class, an Analysis of the Communist System*. New York: Praeger.
- European Group of Research on Equity of the Educational Systems (2003): *Equity of the European Educational Systems, a Set of Indicators*. Liege: University of Liege.
- Flere, S. (1976): *Obrazovanje u društvu. Uvod u sociologiju vaspitanja i obrazovanja*, Niš: Gradina.
- Ganzenboom, H.B.G., Kramberger, A., Nieuwbeerta, P. (2000): *The parental effect on educational and occupational attainment in Slovenia during the 20th century*. Družboslovne razprave XVI, 9–54.
- Grusky, D. (2001): *Introduction, Social Stratification: Class, Race, and Gender in Sociological Perspective*. D. Gursky, ed., Boulder: Westview, 1–54.
- Herrnstein, R. J. in Murray, C.A. (1994): *The Bell Curve: Intelligence and Class Structure in American Life*, New York: Free Press.
- Human Development report 2002, Deepening Democracy in a Fragmented World*. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Hribernik, F. (1994): *Marginalci v družbi – marginalci v izobraževanju*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo in šport.

pridobivanjem in zagotavljanjem različnih družbenih privilegijev, monopolizacij in rent (Weber, 2, 92–95). To je v skladu z novjšimi interpretacijami Webrovega splošnega stališča do stratifikacije, po katerem naj bi bil Weber mnenja, da je katerakoli podlaga ustreznna za povezovanje in pridobivanje monopolističnih privilegijev kot podlaga družbene stratifikacije. (Grusky 2001, 17–18).

¹⁵ *Ki je imela od devetdesetih let kot primarni cilj dvig mednarodno primerljive učinkovitosti. Treba pa je tudi priznati, da so vedno bile prisotne tudi socialne komponente.*

¹⁶ *Vključenosti vseh družbenih skupin, kar je pomembno za zagotavljanje funkcionalnosti in skladnosti družbe.*

¹⁷ *Po eni strani, naši visokošolski in univerzitetni študentje še niso končali svoje študijske poti. Nekateri ne bodo končali studija, med tistimi, ki pa bodo, so številni takšni, ki bodo z njim, v različnih oblikah, nadaljevali. Tudi tukaj se verjetno kaže neka socialna selekcija. Po drugi strani, med tistimi, ki niso prišli skozi visokošolska vrata (ki se niso skupaj s svojo kohorto vpisali v univerzitetni oz. visokošolski strokovni študij), temveč so se ustavili na nekih nižjih stopničkih, bodo nekateri nadaljevali z izobrazbo. To izobraževanje odraslih se je pokazalo kot pomemben kanal izobraževanja in družbene mobilnosti ter tudi prilaganja spremembam na poklicnem trgu.*

¹⁸ *V Sloveniji trenutno kaže, da je še najneugodnejši položaj terciarnega izobraževanja, ki je doživel ekspanzijo, brez ustreznega povečanja števila osebja in sredstev.*

- Jensen, A. (1969): »How much can we boost IQ and selective achievement?«, *Harvard Educational Review* (9), 155–173.
- Lynch, K. (2001): *Creating a dialogue between sociological and egalitarian theory*. International Studies in the Sociology of Education, 3, 237–255.
- Markiewicz Lagneau, A. (1969): *Socialisme, egalite, education*. Paris: Anthropos.
- Mateju, P. in Strakova, J. (2003): *Equality and equity in education. Indicators for a comparative educational policy assessment*. delovno gradivo, Paris: OECD
- Powney, J. (1996): *Gender and Attainment: a Review*. Edinburgh: Scottish Council for Research in Education.
- Straus, M. (ed.) (2003): *Poročilo o raziskavi, 2. del. Opisni podatki o socioekonomskih kazalcih in drugih dejavnikih v povezavi z znanjem pri matematiki in naravoslovnih predmetih*. Ljubljana: Pedagoški inštitut.
- Thomas, V., Wang, Y. and Fan, X. (2000): *Measuring Education Inequality: Gini Coefficients of Education*. <http://ssrn.com/abstract=258182>
- Tinklin, T. (2003): *Gender Differences in High Attainment*. British Educational Research Journal, 29.
- Weber, M. (1976): *Privreda i društvo*. Beograd: Prosveta, zv. 1–2.